

H.CAVID YARADICILIĞININ MƏMMƏD CƏFƏRİN ƏDƏBİ-TƏNQIDI GÖRÜŞLƏRİNƏ TƏSİRİ

Azərbaycan ədəbi tənqidi nin tarixində M.C.Cəfərovun müstəsna mövqeyi vardır. O, bu sahədə qırx ildən artıq və aramsız fəaliyyət göstərmişdir. M.C.Cəfərov ədəbi tənqiddə mürəkkəb bir dövrdə gəlmişdir. Keçən əsrin 40-ci illərində vulqar-sosioloji təmayül milli tənqid tariximiz üçün keçilmiş bir mərhələ olsa da, tənqiddə sosioloji amilin üstün mövqedə olması şübhə doğurmayan həqiqətdir. Bu illərdə artıq 20-30-cu illərə məxsus ədəbi mübahisə və döyüşlər səngimiş, incəsənətin bütün sahələri, o cümlədən ədəbiyyat kimi, ədəbi tənqid də bütövlükdə sovet platformasına keçmişdi. Tənqid ədəbi prosesi daha çox məfkurəvi istiqamətinə, marksizm-leninizm ideologiyasına, bu ideologiyanın estetik ifadəsi kimi düşünülmən sosrealizmə sədaqət tendensiyasına görə qiymətləndirməyə meylli idi. Bununla belə tənqidin sənətkarların yaradıcılığına ifrat sosioloji yanaşmalardan uzaqlaşmağa çalışması da müşahidə olunmaqda idi. Ədəbiyyata, ədəbi qəhrəmana sinfi mövqedən yanaşma elmi qiymətləndirmədə əsas meyar kimi çıxış edə bilmir, xəlqilik, millilik, beynəlmillətçilik kimi keyfiyyətlər ön mövqeyə keçirdi. Bədi qəhrəmana münasibətdə onun istehsalat prosesində iştirakı, qəhrəmanın əmək həyatı, sosializm quruculuğu uğrunda mübarizənin fəal iştirakçısı, partiya və hökumət qərarlarının yerinə yetirilməsində tutduğu fəal mövqe və bu kimi digər məsələlərə daha artıq diqqət yetirilir, dövrün, zamanın, xarüqələr yaranan sosialist insanın müsbət obrazının yaradılmasına xüsusi dəyər verilir. Bununla bərabər, nə ideoloji, məfkurəvi tendensiyalar, nə zamanın diktə etdiyi aktual mövzular sənətkarlıq axtarışlarını arxa plana keçirə bilmir, ədəbi qiymətləndirmədə estetikliyin vacib amilə çevrilməsi diqqəti çəkirdi. 40-50-ci illərin ədəbi prosesində ədəbi mübahisə və müzakirələrin mövzusu və predmeti vulqar sosioloji amillərlə yox, əsərlərin ideya-tematik və məfkurəvi istiqaməti ilə sənətkarlığın bir-birinə nə dərəcədə tamamlayıb-tamamlaya bilməməsi ətrafında cərəyan edirdi. Sənətkarın yaradıcılığına, ədəbi əsərə yanaşmada iki təmayülü fərqləndirmək mümkün idi. Bir qisim tənqidçilər 30-cu illər tənqidinin təsirindən çıxmağa çətinlik çəkir, eyni zamanda, siyasi rejimin təlqinlərinə tam sədaqət nümayiş etdirərək sənətkarın yaradıcılığını ideya-tematik və məfkurəvi istiqamətinə görə qiymətləndirməyə üstünlük verir, sənətkarlığı arxa plana keçiriridilər. Lakin fərqli mövqe də müşahidə olunmaqda idi: Əsəri ideya-bədi mükəmməllik və həyat həqiqətinə sədaqət kontekstində qiymətləndirmək meylli. Ədəbi tənqid sahəsində fəaliyyətə başladığı ilk illərdən M.C.Cəfərov yaradıcılığı üçün ikinci meyl daha çox səciyyəvi idi.

M.C.Cəfərov tənqidində bir özünəməxsusluq var idi. Onun tənqidçi üslubunda ideoloji-sosioloji meyl aparıcı keyfiyyət kimi təzahür etmirdi. Görkəmli nəzəriyyəçi Y.Qarayev yazır: "Belə ki, fəlsəfi, estetik və sosioloji prinsiplərin vəhdəti, sintezi onun ədəbi hadisəyə təbii etdiyi ölçünün, meyarın özünün ünsürləri arasında yaranır. Fəlsəfə, əxlaq və etika problemlərinin siyasi-ictimai bir dərinlik və genişliklə qoyuluşu və həlli baxımından onun əsərləri müasir tənqidimizdə hamıdan fərqlənir".

Romantizmə qarşı bir neçə on ildən bəri davam edən birtərəfli, yanlış metodoloji münasibətin dəfi sahəsində monoqrafik miqyasda da artıq müəyyən təşəbbüslər olsa belə, romantikani və romantizmi öz ideya-məfkurəvi və bədi-estetik dəyərində bərpə etmək vəzifəsi hələ qarşıda dururdu. Məmməd Cəfərin yeni tədqiqatçıları – "XX əsr Azərbaycan romantizmi və Hüseyn Cavid" mövzusunda yazdığı və doktorluq dissertasiyası kimi müvəffəqiyyətlə müdafiə etdiyi (1963), həmçinin, hələ 40-cı illərdə yazılan və romantizmə yeni münasibətin ilk ifadəsi olan "Səni kim unudar" məqaləsi, daha sonrakı illərin məhsulu olan "Həyatda və ədəbiyyatda romantika", "Klassik romantizm ənənələrimizə münasibətimiz", "Romantizm və onun XX əsrin digər yaradıcılıq metodları ilə qarşılıqlı əlaqələri", "Hüseyn Cavid", "Cavid yaradıcılığının

sənətkarlıq xüsusiyyətləri”, “Cavid haqqında söz” və b. Azərbaycan klassik romantizmin tədqiq sahəsində müasir elmi-metodoloji istiqamətin əsasını qoydu.

Müəllifin, özünə qədərki romantizm ədəbiyyatşünaslığına aid etdiyi dördüncü metodoloji qüsur da elə buradan gəlir: onun sələfləri səhv yolla getmiş, romantizm məxsus ziddiyyətləri, zəiflik və məhdudluqları onu doğurmuş tarixi-ictimai şəraitin – XX əsr Azərbaycan gerçəkliyinin öz məzmununda axtarmaq və izah etmək yolu ilə getməmişlər. Məmməd Cəfər yenə də konkret-tarixi gerçəkliyə - həyat həqiqətinə əsaslanmaq prinsipinə sadıq qalır və tamamilə doğru olaraq göstərir ki, uzun müddət biz bu romantizmin təbliğ etdiyi fikirlərə, ideyalara real həyat əsası olan dünyagörüşü kimi cəmiyyətin müəyyən hissəsinin konkret tarixi şəraitdə yaşadığı əhvali-ruhiyyənin bədi'i ifadəsi kimi baxa bilməmişik. Realistlərdən, realist ədəbiyyatda təbliğ edilən ideyalardan danışanda bu ideyaların tarixi, ictimai-siyasi köklərini nəzərə aldığımız halda, romantikləri “xeyalə əsaslanan” yazıçılar hesab edib, onlara ictimai zəmindən təcrid edilmiş fərdlər kimi baxmışıq. Romantiklərin öz əsərlərində təbliğ etdikləri fikirləri, xüsusən, zamanına görə məhdud olan fikirləri, yalnız onların özünə dəxli olan məhdud fikirlər hesab etmişik. Bu fikirlərin real zəmininə fikir verməmişik, yaxud az fikir vermişik.

Konkret nümunə kimi tənqidçi, Birinci imperalist müharibəsinə qədər Azərbaycan romantizmində, o cümlədən, Hüseyn Cavidin əsərlərində təbliğ edilən mücərrəd ümumi məhəbbət ideyası üzərində dayanır, bu ideyanın müəyyən ictimai zəmininə nəinki təkə Azərbaycan, ümumiyyətlə Asiyanın oyanmasını dövrünün Şərqi axtarır və göstərir ki, cəmiyyətin sinfi şüurca geri qalmış müəyyən hissəsi bu zaman hər cür zülmə, haqsızlığa, hüquqsuzluğa, müstəmləkə əsarətinə, ədalətsiz müharibəyə və sairəyə qarşı ümumi məhəbbət ideyasını təbliğ etməklə xilas olmağa çalışmışdır: “Heç təsadüfi deyildir ki, həmən ümumi məhəbbət ideyasını Rusiyada L.N.Tolstoy, Hindistanda Robindranat Taqor və bir qədər ifrat şəkildə, zülmə müqavimət göstərməmək şəkildə Mahatma Handi və başqaları təbliğ edirdilər.

Yaxınlaşan burjuva inqilabları qarşısında (Rusiyada və Yaxın Şərqdə) Azərbaycan romantiklərinin nümayiş etdirdiyi coşğun ruh yüksəkliyi, vətənpərvərlik və milli qürur, bütün millətlərin qardaşlığı və ümumi məhəbbət ideyası, “azadlıq, bərabərlik və qardaşlıq” idealları, vətəndaşlıq passivliyinə, köhnəlmiş fəlsəfə və təlimlərə, dinə və fanatizmə qarşı amansız nifrət, mövcud quruluşu inkar, utopik gələcəyin tərənnümü və həqiqət axtarıcılığı – bizim milli romantizmin belə bir ideya – məfkurə zənginliyi və əlvanlığı onu vətəndaşlıq romantizmi kimi səciyyələndirmək üçün müəllifə əsas verir. Sənət və poeziya ən qabaqçılıq, görkəmli romantiklərin (M.Hadi, H.Cavid, A.Səhət, A.Şaiq) qələmində böyük vətəndaşlıq vəzifələrinə bilavasitə xidmət vasitəsinə çevrilir. Poeziyanın vətəndaşlıq gücü məhz bu baxımdan əvvəlki dövrlərə nisbətən daha da qüvvətlənir.

Monoqrafiyada romantizm, hər şeydən əvvəl, xüsusi ideya məzmunu olan bir yaradıcılıq metodu, özünəməxsus vahid, ümumi mövzu ələmi, problemləri, bədi'i ifadə vasitələri olan bir ədəbi cərəyan kimi alınır, əsaslandırılır və xarakterizə edilir. Müəllif bu romantizmin poetik üslubu üzərində durur. Müəyyən ziddiyyətlərini qeyd etməklə bərabər, bütünlükdə Azərbaycan romantizmini fəal mütərəqqi və mücadiləçi bir romantizm kimi təhlil və təqdim edir.

Əlbəttə, Azərbaycan romantizmində burjuaziyanın qəbul və təsdiq eləyən motivlər də çoxdur: lakin müasir milli burjuaziyayı yox, bir vaxt Avropa romantizminin özünün də təsdiq etdiyi, yeni doğulan və tarixən hələ mütərəqqi rol oynayan, Avropa burjuva həyat tərzini təsdiq edən motivlər. Müasir Qərbi burjuaziyasına qarşı isə bu romantizmdə qüvvətli tənqidi münasibət vardır.

Romantikaya tipoloji bədi'i-estetik bir keyfiyyət kimi yanaşan Məmməd Cəfər, Səməd Vurğunun vaxtilə ehtirasla müdafiə etdiyi və artıq müasir nəzəri fikirdə geniş təsbit olunmuş fikrini davam etdirərək bu qənaətə gəlir ki, “... romantik keyfiyyət, romantik üslub, romantik *manera* yalnız romantizmə aid olmayıb, ümumiyyətlə bədi'i yaradıcılığa xas olan ümumi estetik bir keyfiyyətdir; bədi'i yaradıcılığın təbiətinə aid olan ümumi xüsusiyyətlərindən biridir; daha dəqiq desək, bədi'i yaradıcılığın əsrlər boyu sınaqdan keçmiş imkanlarından biridir”. Odu ki, bizim ədəbiyyatımızda zəngin tarixə malik olan klassik romantik ənənələr yeni dövrdə yalnız romantizmin yox, bütünlükdə mütərəqqi bədi'i təmayüllərin hamısının istinad istinad etdiyi bədi'i irs

olmuşdur: “Yeni əsrdə Füzuli sənətindən realsitlər də, romantiklər də: Əli Nəzmi də, Məhəmməd Hadi də, Əiqulu Qəmküsar da, Abdulla Şaiq də, Məmməd Səid Ordubadi də, Hüseyn Cavid də eyni dərəcədə təsirlənmişlər”.

Məmməd Cəfərin romantika və romantizm haqqında ümumi-nəzəri qənaətləri, onun doktorluq tədqiqatının bir hissəsi kimi yazdığı və sonralar ayrıca kitab şəklində nəşr etdirdiyi “Hüseyn Cavid” əsərində daha da konkretləşir və əyanlaşır. Bu əsər bizdə ayrıca bir romantik sənətkarın həyat və yaradıcılıq yoluna həsr olunmuş ilk monoqrafik tədqiqat nümunələrindən biridir.

Poeziya və bədi'i-fəlsəfi fikir tariximizdə Hüseyn Cavidin mövqeyini alim birinci növbədə onun humanizm və beynəlmiləçilik idealları ilə, onun nəci, vüsətli bir vətənpərvərlik ehtirasları ilə qiymətləndirərək ümumiləşdirir: “Cavid özünün müəyyən əsərlərinin materialını, mövzusunun başqa xalqların həyatından alsa da, bu əsərlərin ruhu, onlarda təbliğ edilən bütün mütərəqqi fikirlərin mənbəyi yenə də onun mənsub olduğu xalq, vətən, şairin öz sözü ilə “sevgili anası” olmuşdur”. Bir tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi Məmməd Cəfərin realist və romantik ruhda yazdığı əsərləri qəti sərhədlərə ayırmaq mümkün olmadığı kimi, onun əsərlərini “müasirlik” və “tarixilik” bölgülərinə sığdırmaq da çox çətindir.

Hüseyn Cavid haqqında sağlığında da, ölümündən və bəraətindən sonra da xeyli xatirə və məqalələr yazılıb. Dəhşətli odur ki, dövrün qəzəbli diktələri bəzən Cavidin müasirlərini can qorxusuna salaraq yalan, riya yazmağa məcbur edib. O illərin “Ədəbiyyat qəzeti”ni vərəqləyəndə, Cavidin ünvanına tuşlanmış şeirləri oxuyanda inanmağın gəlmir ki, belə bir qüdrətli dramaturqa “Sən şahların sinisini yaladın”, “Sənin yazdıqların özündən qabaq öldü” demək mümkün imiş. Yaxşı ki, dünyanın dəyişən vaxtı gəldi. Yaxşı ki, Cavidin məhəbbəti susmuş ürəkləri dilə gətirdi. Bütün bu yazılanların, deyilənlərin arasında iki şəxsin münasibəti daha səmimi, daha təsirli, doğrudur. Böyük şairin ömür-gün dostu Mişkinaz xanımın “Cavid xatırlayarkən” adlı xatirəsini oxuduqda ustadın canlı portreti göz önündə dayanır. Bu yazıdan sonra sanki başqa bir məqaləni, xatirəni oxumağa ehtiyac duyulmur. Çünki Cavid necə varsa, geyimindən, yerindən, vərdişlərindən, ta yazı-pozusuna, dost-tanışına münasibətinə qədər Mişkinaz xanımın xatirələrində öz əksini tapıb. Cavidin həyatında, yaradıcılığında, daha doğrusu, onun xalqımıza qaytarılmasında, təbliğ və təşviqatında önəmli yeri ümummilli lider Heydər Əliyev tutur. Məhz bu böyük insanın qayğısı və diqqəti nəticəsində Hüseyn Cavidin 100 illik yubileyi Azərbaycanda təntənə ilə keçirildi. Heydər Əliyevin böyük səyləri və cəsarəti sayəsində Hüseyn Cavidin cənəzəsi 1982-ci ildə Azərbaycana gətirilərək doğulduğu Naxçıvan torpağında dəfn olundu. Məhz Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü və himayəsi ilə 1996-cı ildə Hüseyn Cavid məqbərəsi tikildi, Bakıda Hüseyn Cavidin ev-muzeyi açıldı. 120 illik yubileyinin təntənəli keçirilməsi də Hüseyn Cavidin adı ilə bağlanan üçüncü böyük sevinc idi ki, məhz dövlət müstəqilliyimizi qazandıqdan sonra baş tutdu.

Cavidin söykəndiyi həqiqətin bir cəhəti olub: xalqını, millətini azad, xoşbəxt, vətəninə isə sivil dövlətlərin sırasında görmək! Bu həqiqəti tapmaq və ona qovuşmaq yolunda Cavid dövrünün sərt qadağaları, sədləri ilə üz bəzib dayanıb. Onun bədi'i düşüncəsi, yazıları sənət tariximizin əvəzsiz nümunələrindən biridir. Ümummilli lider Heydər Əliyev unudulmaz dramaturqun yaradıcılığını çox yüksək dəyərləndirərək demişdir: “Hüseyn Cavid Şərqi Şəkspiri adlandırılır. Ancaq onu belə də Höte ilə müqayisə etmək düzgün olardı. Əsərlərindəki fəlsəfi fikirlərinə görə, ola bilsin, Cavid Şəkspirdən də yüksək səviyyəyə qalxmış adamdır. Xalqımız, tariximiz nə qədər yaşayacaqsın, Hüseyn Cavidin irsi də o qədər yaşayacaqdır, yaratdığı əsərlər Azərbaycan xalqının milli sərvətidir”.

Böyük Cavidin çoxşaxəli ədəbi yaradıcılığında, habelə geniş ictimai-pedaqoji irsində insan konsepsiyası, onun aqli, mənəvi, əxlaqi-iradi və fiziki tərbiyəsi mühüm yer tutur. Cavidə görə, kamil insanı fiziki-cismani baxımdan yetkin olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Odu ki, böyük maarifçi öz pedaqoji fəaliyyətində ahəngdar və hərtərəfli nəslin yetişdirilib formalaşmasında fiziki tərbiyə və sağlamlıq məsələlərinə lazımi diqqətin artırılmasının zəruriliyini xüsusi qeyd edirdi.

Keçən əsrin əvvəllərində xalqımızın maariflənməsi yolunda misilsiz xidmətləri olmuş Cavid Naxçıvan, Tiflis, Bakı və s. kimi şəhərlərdə gənc nəslin təlim-təربiyəsi işində müəllim kimi böyük fəaliyyət göstərmişdir. Cavid millətimizin gələcəyi olan övladlarımızın taleyi, bütövlükdə türk gəncliyi, çağdaş Turan dövlətinin möhtəşəmliyi və əzəmətini yüksəldərək cocuqların geniş ensiklopedik biliyə, dərin edudisiyaya və dünyagörüşünə malik olmaq arzusu ilə yanırı.

Böyük maarifçi, humanist insan və alovlu vətəndaş Hüseyn Cavid millətinin cocuqlarına şənlik, fərəh və şadlıq gətirən fiziki inkişafı, fiziki möhkəmliyi, hər şeydən öncə, onların həyatının başlıca qayəsi kimi təsbit edirdi. O, insanı istər cismən, istərsə də ruhən sağlam, gümrah, nikbin həyata hazır çox qərəzli bir varlıq kimi görmək istəyirdi.

ƏDƏBİYYAT:

1. Məmməd Cəfər. XIX əsr rus ədəbiyyatı. I cild,VBakı,1970; II cild Bakı 1974.
2. Məmməd Cəfər. Azərbaycan rus ədəbi əlaqələri tarixindən. Bakı 1964.
3. Məmməd Cəfər. Rus klassikləri. Bakı 1964.
4. Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, Bakı 1974.
5. Yaşar Qarayev. Ədəbi üfüqlər. Gənclik, Bakı, 1985.
6. Yusif Yusifov. Ulduzların karvan yolu. Gəncə 2001.

SUMMARY

A consistent interest in the creativity of national and Russian classics is the evidence of M.J.Jafarov's literary historian, the great potential of literary scholar, the depth and universality of scientific thinking. During the period of Soviet literary criticism, including the national literary criticism and romanticism in critical criticism, M.J.Jafarov's monographs on the 20th century Azerbaijani romanticism - "Hussein Javid" and "Romance in Azerbaijani Literature", by representatives of this literary movement and aesthetic principles his numerous articles, scientific sessions and congressional reports prove that he is interested in literary interest in literature, insistent in creating an objective and systematic scientific picture of national literary process.